

DİLÇİLİK

46.01.09. Dilçilik tarixi. Fərdilik.
UOT 81 (091); 81 (092)

**VILHELM TOMSEN VƏ QƏDİM TÜRK YAZISI
ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ**

E.İ.ƏZİZOV
azizov-elbrus@mail.ru

XIX əsrdə dilçilik sahəsindəki mühüm kəşflərdən biri türk xalqlarının Orxon-Yenisey kitabələrinin oxunması olmuşdur. Məqalədə Danimarka alimi Vilhelm Tomsenin türk (run) abidələrinin öyrənilməsi sahəsindəki elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri nəzərdən keçirilir. V.Tomsen qədim türk kitabələrini açmaqdan başqa öz araşdırmalarında qədim türk dilinin bəzi xüsusiyyətlərini də ilk dəfə olaraq dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmişdir. Böyük alim həm müqayisəli dilçilik, həm də türkologiya üzrə bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifidir. Onun «Açılmış Orxon kitabələri» əsəri qədim türklərin Orxon yazıları haqqında ilk mükəmməl tədqiqatdır.

Açar sözlər: Vilhelm Tomsen, dilçilik tarixi, Orxon-Yenisey kitabələri, qədim türk yazısı, türkoloji araşdırmalar

Məşhur Danimarka dilçisi Vilhelm Tomsen (1842-1927) dilçilik tarixinə parlaq səhifələr yazmış, elmdə yeni üfüqlər açmış böyük alimdir. Professor V.Tomsenin dilçilik tarixindəki yeri barədə təsəvvür yaratmaq üçün təkcə bunu demək kifayətdir ki, XIX əsrdə dilçilik sahəsindəki ən mühüm kəşflərdən biri məhz onun adı ilə bağlıdır. V.Tomsenin 1893-cü ildə qədim türklərin Orxon və Yenisey kitabələrini oxuması təkcə dilçilik baxımından deyil, ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixi baxımından möhtəşəm bir hadisə idi.

V.Tomsen türkologiya tarixində əsas etibarilə qədim türk əlifbasını açmış bir alim kimi tanınır, lakin hind-Avropa və fin-üqor dilləri üzrə dərin biliyə, geniş və hərtərəfli filoloji erudisiyaya malik olan bu alimin elmi fəaliyyət dairəsi çox geniş olmuşdur (1, 2, 3).

V.Tomsenin elmi fəaliyyəti haqqında Azərbaycanda kifayət qədər yazılmadığını, dilçilik tarixi, o cümlədən türkologiya tarixi üçün maraqlı olacağını nəzərə alıb onun elmi fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və qədim türk (run)

yazısı abidələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş araşdırmalarını, qısa şəkildə olsa da, nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

V.Tomsen Kopenhagen Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil alarkən klassik dillərlə yanaşı şimal dilləri (Skandinaviya dilləri) filologiyasını, müqayisəli dilçiliyi, habelə qərbin əsas dillərindən başqa sanskrit, ərəb, ispan, portəgiz, rus, fin, macar dillərini də öyrənmişdi. V.Tomsenə şöhrət gətirən ilk elmi əsəri doktorluq dərəcəsi almaq üçün yazdığı «German dillərinin fin-lapp dillərinə təsiri» (1869) adlı dissertasiyası olmuşdur. O bu əsərində qədimdə şərqə germanlarda klassik qot dilindən daha qədim bir ləhcənin mövcud olduğunu və fin dilində özünü göstərən alınma german sözlərinin bu qədim ləhcədən keçmiş olduğunu inandırıcı dəlillərlə sübut etmişdir. V.Tomsenin bu əsəri 1870-ci ildə alman dilinə tərcümə edilmiş və Berlin Akademiyasının Bopp mükafatına layiq görülmüşdür (3, 9).

Artıq XIX əsrin 70-ci illərindən V.Tomsen Avropanın ən yaxşı linqvist alimlərindən biri kimi tanınırdı. O, 1876-cı ildə Danimarka Kral Akademiyasının üzvü seçilmiş, 1887-1913-cü illərdə Kopenhagen Universitetinin ordinar professoru olmuşdur.

V.Tomsenin tədqiqatları həmişə dilçiliyin ən çətin problemlərinə həsr olunması və mühüm elmi nəticələrin əldə edilməsi ilə fərqlənmişdir. O, hind-Avropa dillərinin fonetikasına dair məqalələrində roman dillərində samitlərin incələşməsi (yumşalması) hadisəsini və hind-Avropa dillərində damaq səslərinin qaydasını müəyyənləşdirmişdir.

V.Tomsenin 1876-cı ildə İngiltərənin Oksford Universitetində «Qədim Rusiya ilə Skandinaviya əlaqələri və rus dövlətinin əsası» mövzusunda oxuduğu mühazirələr böyük maraqla qarşılanır və ingilis dilində nəşr olunur. O bu araşdırmasında etnik *rus* adını fincədə «isveçli» mənasını verən *ruotsi* sözü və İsveç dilində ölkənin bir bölgəsinə verilən *Roslagen* adı ilə əlaqələndirmiş, rus knyazlarına və drujinalarına məxsus adların əksəriyyətinin Skandinaviya xalqlarında da olduğunu göstərmişdir. V.Tomsenin əsəri çox keçmədən alman dilinə də tərcümə edilir və 1879-cu ildə Qotada «Der Ursprung des russischen Staates» (Rus dövlətinin mənşəyi) adı ilə işıq üzünə görünür. Böyük marağa səbəb olmuş bu tədqiqat 1891-ci ildə rus dilində də nəşr olunur. V.A.Qordlevski V.Tomsen haqqında yazdığı məqalədə bu əsərə diqqət yetirmiş, müəllifin fikirlərini təqdir etmişdir (1, 373).

V.Tomsen Kipr kitabələrini, Hindistandakı munda-santalı dillərini, qədim Anadoludakı liki dilinin sintaksisini və etrusk dilinin Şimali Qafqaz dilləri ilə qohumluğu məsələsini də tədqiq etmişdir. Alimin «XIX əsrin sonuna qədər dilçilik tarixi» adlı əsəri də dəyərli bir tədqiqatdır. Bu əsərin alman dilinə tərcüməsi 1927-ci ildə Halle şəhərində (Almaniya), rus dilinə tərcüməsi isə 1938-ci ildə Moskvada nəşr olunmuşdur. Dilçilik tarixinin öyrənilməsi baxımından V.Tomsenin bu tədqiqatı öz əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir (4, 16).

V.Tomsenin elmi fəaliyyətində qədim türk (run) yazısı abidələrinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. O, ömrünün son 35 ilində bu sahədəki fəaliyyətini

ardıcıl olaraq davam etdirmişdir.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, başqa sözlə deyilsə, V.Tomsenin Orxon kitabələri üzərində tədqiqata başlamasınadək qədim türk yazılı abidələrinin aşkar edilməsi və mətnlərin nəşri sahəsində çox işlər görülsə də, bu yazılar o vaxtdək oxunmamış halda qalırdı. Bəzi tədqiqatçıların həmin yazıları oxumaq cəhdləri də uğursuzluqla nəticələnmişdi. Orxon-Yenisey yazıları öz formasına görə Skandinaviyanın qədim run yazılarına bənzədiyi üçün elm aləmində «runik» yazıları kimi tanınırdı.

V.Tomsen Orxon-Yenisey yazılarının oxunması işinə 1892-ci ildə başlayır. O öz tədqiqatını iki Orxon abidəsinin - 1892-ci ildə Helsingforsda (Helsinki) nəşr olunmuş fin atlasındakı birinci və ikinci abidələrin mətnləri üzərində aparırdı. V.Tomsen ilk olaraq kitabələrdəki sətirlərin çincə mətnlər kimi yuxarıdan-aşağıya doğru olduğunu, sətir sıralarının isə sağdan-sola doğru düzüldüyünü, əlifbanın 38 işarədən ibarət olduğunu, sözlərin bir-birindən iki nöqtə ilə ayrıldığını müəyyən edir. O, əvvəlcə saitləri bildirən işarələri, sonra isə onların səs dəyərini müəyyənləşdirir. V.Tomsen 1893-cü ildə nəşr olunmuş «İlk məlumat»-ında yazırdı: «İlk iş olaraq saitlər üçün xüsusi işarələrin olub-olmadığını və hansılarının da ola biləcəyini araşdırdım və uğura çox asan nail oldum» (5, 12). Sonrakı mərhələdə alimin bütün səyləri hərflərin səs dəyərini müəyyən etməyə yönəlir. Onun müəyyən etdiyi ilk hərf *ı-i* saitlərini bildirən işarə olur. V.D.Araşınə görə, V.Tomsen 1893-cü ilin yayında kitabələrin dilinin türkcə olduğunu və xüsusi adlarla birləşmədə tez-tez rast gəlinən *k^ağ^an* (çincə: *ke xan*) sözündəki üç samitin səs mənasını müəyyən etməyə nail olmuşdu (6, 41). Ancaq o, söz ortasındakı *ğ* hərfinin türkcənin səs qaydasına zidd olaraq bəzi sözlərdə başlanğıcda yazıldığını görüb yanıldığını zənn edir və araşdırmalarına ara verir (3, 24). Əslində isə V.Tomsen yanılmamışdı, sadəcə olaraq o hələ onda Orxon kitabələrində saitlərin söz əvvəlində yazılmaya da bildiyini müəyyən etməmişdi. 1893-cü il noyabrın 5-də V.Tomsen Orxon əlifbasının açılması sahəsindəki fəaliyyətini yenidən davam etdirir və bu dəfə mətnlərdən dörd hərflili *täŋri* sözünü seçir və onu oxumağa nail olur. Sonra çincə mətnindəki bir şəxs adı ilə müqayisə nəticəsində *Kültigin* adını müəyyən edir. Nəhayət, o zamanadək oxuduğu sözlərdəki hərflərin köməyi ilə *türk* sözünü oxuyur və bunlar sonrakı iş üçün çıxış nöqtəsi olur. 1893-cü il noyabrın 25-də V.Tomsen «özünün sakit həyatının ən həyəcanlı günündə» (V.Bröndal) qabaqcadan apardığı uzun axtarışların nəticəsi olaraq bir saat ərzində bütün əlifbanı tam şəkildə açır (2, 760; 3, 26). A.N.Samoyloviçin 1914-cü ildə nəşr olunmuş «V.Tomsen türkolq kimi» məqaləsinə istinad edən V.D.Araşınə qeyd edir ki, o vaxtdək V.V.Radlov Orxon əlifbasının 11 hərfinin səs mənasını müəyyən edə bilmişdi (6, 41). V.Tomsen öz kəşfindən dörd gün sonra 1893-cü il noyabrın 29-da akademik V.V.Radlova məktub yazaraq Orxon-Yenisey yazılarının açılışı haqqında məlumat verir. O eyni zamanda bu məktubunda V.V.Radlovu türkolq kimi yüksək qiymətləndirir: «Kitabələrin şərtlərinə və tərcüməsinə gəlincə mən yalnız ona təəssüf edirəm ki, Radlov deyiləm» (7, 56).

1893-cü il dekabrın 15-də V.Tomsen Danimarka Kral Akademiyasının iclasında Orxon-Yenisey kitabələrinin açılışı haqqında məruzə edir və beləliklə, öz parlaq kəşfini elm aləminə bildirir. Bu, həqiqətən dahiyənə bir kəşf idi və elmdə V.Tomsenin ən böyük nailiyyəti idi. V.Tomsenin məruzəsi «Orxon və Yenisey kitabələrinin açılışı. İlk məlumat» adı ilə 1893-cü ildə Danimarka Kral Elm və Ədəbiyyat Akademiyasının bülletenində nəşr edilir. V.Tomsenin «İlk məlumat»ı həmin ildə V.R.Rozen tərəfindən rus dilinə tərcümə edilərək «Rus arxeologiya cəmiyyəti Şərq bölməsinin əsərləri»ndə (VIII cild) nəşr olunur. V.R.Rozen jurnalın həmin nömrəsində çap etdirdiyi məqaləsində V.Tomseni «Sibir və Monqolustan yazılarının Şampolonu» adlandırır (8, 12).

V.Tomsenin kəşfi qədim türk yazısı abidələrinin öyrənilməsini sürətləndirir. Həmin vaxtdan etibarən V.V.Radlovun bütün səyləri məhz həmin sahəyə yönəlir. 1894-cü il yanvarın 19-da V.V.Radlov Peterburq Elmlər Akademiyasının iclasında V.Tomsenin kəşfinə istinadən Kültürün abidəsinin tərcüməsini təqdim edir. Bu işin mühümlüyü nəzərə alınaraq Elmlər Akademiyası tərcümənin çoxaldılıb ilk təcrübə kimi müxtəlif alimlərə və elmi cəmiyyətlərə göndərilməsinə icazə verir. İlk nüsxə V.Tomsenə göndərilir (V.Radlov. Monqolustanın qədim türk yazıları. I. Şahzadə Kül Teginin şərəfinə abidə. SPb., 1894; almanca). Bunun ardınca V.V.Radlov 1894-1895-ci illərdə «Monqolustanın qədim türk yazıları» seriyasından daha üç əsər nəşr etdirir (7, 56-57).

1896-cı ildə Helsingforsda (Helsinki) V.Tomsenin «Açılmış Orxon kitabələri» (Inscriptions de L'Orkhon déshiffrées) adlı 224 səhifəlik əsəri nəşr edilir (5, 19-302). İki hissədən ibarət olan bu araşdırmanın birinci hissəsi «Əlifba» adlanır. Burada Orxon-Yenisey yazılarının əlifbası, saifləri və samitləri ifadə edən işarələr (38 işarə), onların işlənmə xüsusiyyətləri geniş təhlil edilmiş, yazılardakı iki nöqtənin işlənmə qaydaları da dəqiqliklə izah olunmuşdur. Bu hissədə qədim türk əlifbasının mənşəyi məsələsi də araşdırılmış, onun arami mənşəli olması fikri ilk dəfə olaraq irəli sürülmüşdür. Əsərin ikinci hissəsində müəllifin qədim türk tarixi ilə əlaqədar tədqiqatı, fin atlasındakı birinci və ikinci abidələrin mətnlərinin transkripsiyası, fransız dilinə tərcüməsi, mətn və tərcüməyə dair izahlar və nəhayət, adları, mövzuları, türk sözlərini və qrammatikası əhatə edən indeks verilmişdir. V.Tomsen Kül tigin abidəsindəki çincə mətnin E.H.Parker tərəfindən ingiliscəyə tərcüməsini də öz əsərinə daxil etmişdir.

V.Tomsenin bu əsərdəki şərhləri öz əhəmiyyətini indi də saxlayır. Məsələn, tədqiqatçıya görə, kitabələrdə adı çəkilən *Təmir kapıç* (Dəmir qapı) adlı yer Bəlx şəhərindən Səmərqəndə gedən yolun üzərində Keş şəhərinin təxminən 90 km cənubunda 12-20 metr genişliyində və 3 km uzunluğunda dar bir keçiddir. Coğrafi obyektin yerini düzgün müəyyənləşdirən alim mənbələrə əsasən onun dəqiq təsvirini də vermişdir. O, abidələrdəki *Altun yıç* toponiminin Böyük Altay dağlarına aid olduğunu da göstərmişdir (5, 207, 229).

V.Tomsenin «Açılmış Orxon kitabələri» əsəri türkologiyada Orxon yazıları haqqında ilk mükəmməl nəşr sayılır (Orxon-Yenisey kitabələrinin 1894-1895-ci illərdəki V.V.Radlov nəşrləri təcili hazırlandığından onlarda oxu və

izahlar baxımından çoxlu səhvlər var idi). Orxon kitabələri üzərində tədqiqat aparmış sonrakı alimlər V.Tomsenin əsərini öz araşdırmaları və nəşrləri üçün örnək kimi qəbul etmişdilər (9, 2). Orxon abidələri haqqında bu dəyərli tədqiqatın bir hissəsini (s. 10-44) P.M.Melioranski rus dilinə tərcümə edərək özünün «Kül teginin şərəfinə abidə» (1899) adlı magistrlik dissertasiyasına daxil etmişdi (10, 310).

V.Tomsenin «Turkika» (Turcica) əsərində (1916) Monqolustan və Sibirin o vaxtadək məlum olan qədim türk kitabələrinin ayrı-ayrı yerlərinə, sözlərə və terminlərə dair araşdırmaları toplanmışdır (5, 315-427).

Böyük alimin qədim türk (run) əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış Turfan abidələrinin oxunması, tərcüməsi və nəşri sahəsindəki fəaliyyəti də qeyd edilməlidir. V.Tomsen macar alimi Albert Lekok vasitəsilə əldə etdiyi Turfan abidəsini 1910-cu ildə nəşr etdirir. Bundan başqa o, Auerel Steynin ona göndərdiyi dörd əlyazmasının – Miran qalasının xarabalıqlarından tapılmış və üç parçadan ibarət olan əlyazmanın, Tun-huanq məbədindən tapılmış 104 səhifəlik «İrk bitig» (bəxt yazısı, falnamə) adlı əsərin və daha iki əlyazmanın 1912-ci ildə Londonda nəşrinə nail olur (11, 507-562).

Qədim yazıları oxumaqda böyük şöhrət qazanmış alim Macarıstanın Nadsentmikloş kəndində tapılmış peçeneq abidələri üzərində də tədqiqat aparmış (1917), müxtəlif qablar üzərindəki yunan və qədim türk hərfləri ilə olan yazıları da oxumuşdur (3, 13-14).

V.Tomsenin 1924-cü ildə alman dilində nəşr olunmuş «Monqolustanın qədim türk yazıları» (Alttürkische Inschriften aus der Monqolei) adlı əsəri böyük alimin türk run abidələrinin öyrənilməsi sahəsindəki çoxillik əməyinin yekunu hesab olunur (10, 310).

Bir alim kimi Tomseni fərqləndirən əsas cəhət araşdırdığı məsələlərdə dəqiq elmi nəticələr əldə etməsidir. Fikrin aydınlığı üçün onun bəzi elmi nəticələrinə diqqət etmək kifayətdir. V.Tomsen «Yenisey kitabələrindəki yaxşı dəyərləndirilməmiş bir hərf» (1916) adlı məqaləsində Yenisey yazılarında qapalı *e* saiti üçün xüsusi işarənin işlədildiyini göstərmişdir: *eki* «iki», *el* «el, tayfa ittifaqı», *bél* «bel», *béş* «beş» (5, 313). Sonralar Orxon-Yenisey yazılarında qapalı *e* saitinin (əslində yarımqapalı *e* saitinin) işlənməsi ilə əlaqədar olaraq müxtəlif fikirlər söylənilsə də, son tədqiqatlar V.Tomsenin mülahizələrinin doğruluğunu təsdiq etmişdir. Bu məsələnin tarixi A.M.Şerbakin əsərində verilmişdir (12, 28-35). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qədim türk yazısı abidələrinə dair çoxsaylı tədqiqatların müəllifi Ə.Rəcəblinin də gəldiyi nəticəyə görə, göytürk Orxon-Yenisey abidələrinin mətnlərində geri çəkilməmiş ön sıra yarımqıç *e* fonemini ifadə etmək üçün xüsusi işarədən istifadə olunmuşdur (11, 175). Başqa bir misal. V.V.Radlov «Kutadqu bilig» poemasının Vyana kitabxanasında saxlanılan uyğur əlyazmasının faksimilesini 1890-cı ildə Peterburqda nəşr etdirərkən əsərin adını «Kudatku bilik» kimi transkripsiya etmişdi. Ancaq V.Tomsen 1901-ci ildə yeni-indiki «Kutadqu bilig» transkripsiyasını təklif etmiş və bu hamı tərəfindən qəbul olunmuşdu (10, 312).

Dilçilik tarixində özünəməxsus şərəfli yer tutan V.Tomsenin elmi fəaliyyəti hələ sağlığında yüksək qiymətləndirilmişdir. 1912-ci ildə anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə Danimarka kralı onu «Fil Medalı» ilə təltif etmişdi. Həmin ildə o, Finlandiyaya gedərkən böyük hörmətlə qarşılanmış, onun şərəfinə təşkil edilmiş bir mərasimdə bildiyi 16 dildə nitqlər söylənmişdi (3, 15).

1926-cı ildə Bakıda I Türkoloji qurultay keçirilərkən türkologiyaya böyük töhfələr vermiş bu alim unudulmamış, o qurultayın rəyasət heyətinin fəxri üzvlüyünə seçilmişdi (rəyasət heyətinin fəxri üzvləri altı nəfərdən ibarət idi: Ə.Hüseynzadə, V.Banq, M.Quliyev, N.Y.Marr, A.V.Lunaçarski, V.Tomsen (13, 8).

V.Tomsenin elmi fəaliyyətinə bir sıra əsərlər həsr olunmuşdur. Bunlardan V.A.Qordlevskinin «Vilhelm Tomsen (anadan olmasının 70 illiyinə)» (1912), A.D.Rudnevin «Vilhelm Tomsen» (1914), A.N.Samoyloviçin «Vilhelm Tomsen türkoloq kimi» (1914), «Vilhelm Tomsen və türkologiya» (1928), B.Çobanzadənin «Vilhelm Tomsen» (1927), V.V.Bartoldun «Tomsen və Orta Asiya tarixi» (1928), Q.Aydarovun «V.Tomsenin anadan olmasının 125 illiyi» (1967) məqalələrini, Kurt Vulfun «Vilhelm Tomsen» (Lund, 1930, 24 s.), A.Dilaçarın «Tomsen» (Ankara, 1963, 40 s.) kitabçalarını göstərmək olar. V.Tomsenin elmi fəaliyyətinə həsr olunmuş əsərlərdən danışarkən 1928-ci ildə Leninqradda nəşr olunmuş «V.Tomsenin xatirəsi. Vəfatının bir illiyinə» toplusu ayrıca qeyd edilməlidir. V.V.Bartoldun «V.Tomsen və Orta Asiya tarixi», A.N.Samoyloviçin «Vilhelm Tomsen və türkologiya» məqalələri həmin topluda verilmişdir. V.Tomsenin Orxon kitabələrinə dair əsərlərinin türk dilinə tərcümə edilib nəşr olunması da alimin xatirəsinə böyük ehtiram əlamətidir (5).

2012-ci ildə V.Tomsenin anadan olmasının 170 ili tamam oldu. 2013-cü il noyabrın 25-də isə qədim türk əlifbasının V.Tomsen tərəfindən açılmasının 120 ili tamam olur. O. Suleymenov həmin tarixi nəzərdə tutaraq yazır ki, türkologiya təqvimində 25 noyabr günü qırmızı rəqəmlə qeyd edilməlidir (14, 567). Həqiqətən də, 25 noyabr türk xalqlarının tarixində əlamətdar bir gündür. Məhz həmin gün türk xalqlarının hələ VIII əsrdə qədim yazı mədəniyyətinə sahib olduqları qəti şəkildə müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Гордлевский В.А. Вильгельм Томсен (К семидесятилетию со дня рождения) / В.А.Гордлевский. Избранные сочинения. Т.IV, М.: Наука, 1968, с. 373-374.
2. Бартольд В.В. Томсен и история Средней Азии / В.В.Бартольд. Сочинения. Т. IX, М.: Наука, 1977, с. 757-764.
3. Dilaçar A. Thomsen. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1963, 40 s.
4. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.: Наука, 1975, 559 с.
5. Thomsen V. Orhon Yazıtları Araştırmaları. Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Vedat Köken. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002, 453 s.
6. Аракин В.Д. Выдающееся открытие XIX века (К 90-летию дешифровки древнетюркских надписей) // Советская тюркология. 1983, №6, с. 40-44.
7. Щербак А.М. В.В.Радлов и изучение памятников рунической письменности / Тюркологический сборник. 1971. М.: Наука, 1972, с. 54-63.

8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. Ленинград: Наука, 1980, 246 с.
9. Tekin T. Orhon Yazıtları. 4. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 232 s.
10. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Ленинград: Наука, 1982, 360 с.
11. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I c. Göytürk yazısı abidələri. I hissə. Bakı: Nurlan, 2009, 568 s.
12. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград: Наука, 1970, 204 с.
13. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта, 1926 г. (Стенографический отчет). Баку: АССР, 1926, 429 с.
14. Сулейменов О. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я. Алма-Ата: Жалын, 1989, 592 с.

ВИЛЬГЕЛЬМ ТОМСЕН И ИЗУЧЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

Э.И.АЗИЗОВ

РЕЗЮМЕ

В XIX веке одним из выдающихся открытий в области языкознания была дешифровка орхоно-енисейских надписей тюркских народов. В статье рассматриваются основные направления научной деятельности В.Томсена в области изучения тюркских рунических памятников. Кроме дешифровки древнетюркских надписей В.Томсен в своих исследованиях впервые точно определил некоторые особенности древнетюркского языка. Великий ученый был также автором ряда ценных трудов по сравнительному языкознанию и тюркологии. Его труд «Дешифрованные орхонские надписи» является первым совершенным исследованием в изучении орхонских надписей древних тюрков.

Ключевые слова: Вильгельм Томсен, история языкознания, орхоно-енисейские надписи, древнетюркская письменность, тюркологические исследования

WILHELM THOMSEN AND THE STUDY OF THE OLD TURKIC WRITTEN MONUMENTS

E.I.AZIZOV

SUMMARY

In the XIX century, decoding of the Orkhon and Yenisei inscriptions of the Turkic people was one of the most outstanding openings in the field of linguistics. The article analyzes the basic directions of the scientific activity of V.Thomsen in the field of the study of Turkic runic monuments. Besides decoding V.Thomsen's inscriptions, the research initiates to precisely define some features of the old Turkic language. The great scientist was also the author of some valuable works on Comparative Linguistics and Turkology. His work «*Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées*» is the first complete research in the study of old Turks inscriptions.

Key words: Vilhelm Thomsen, the history of linguistics, Orkhon and Yenisei manuscripts, Old Turkic writings, Turkic researches